

Compuse inedite pentru denumirea atributelor divinității în vechea română literară

Maria STANCIU ISTRATE

*L'auteur étudie un type inédit des mots composés qui à une certaine période de l'histoire de la langue roumaine ont dénommé des attributs du Dieu. Le calque des mots composés slaves qui contenaient l'adjectif pronominal **vīse** à l'aide de l'élément de composition **întrutot** pourrait être interprété comme un exercice de traduction ou comme une épreuve de lexicalisation d'un nouveau type de composition, proposé par des personnalités de l'époque, tels que les métropolitains Varlaam, Dosoftei ou Antim Ivireanul, la contribution desquels au développement de la langue roumaine littéraire est reconnue. Beaucoup plus résistants que les mots composés avec **întrutot** ont été ceux avec **atot** à l'initiale. Parmi les termes calqués sur le slave, seul **atotșiitoriu** est resté dans le vocabulaire contemporain, en tant que terme spécifique au langage de l'église. Autres attributs de la divinité, tels que **atotputernic**, **atotșiutor**, ont résisté dans le lexique du roumain grâce aux modèles retrouvables dans les langues romanes.*

1. Cercetările consacrate limbii române vechi au remarcat sărăcia vocabularului românesc din epoca celor dintâi traduceri românești. Primii noștri scribi s-au confruntat cu incapacitatea românei vorbite de a oferi echivalentele lexicale necesare denumirii noilor concepte sau noțiuni întâlnite în slavonă, limbă de cult exersată în scris vreme de câteva veacuri. Preluarea ca atare a elementelor lexicale slavone ori calchierea acestora a fost soluția cea mai la îndemână găsită de traducători. Aparținând unei limbi de origine slavă, era firesc ca majoritatea împrumuturilor sau calcurilor după modele preluate din această limbă să nu se potrivească întocmai tiparelor unei limbi de origine romanică.

1.2. În comunicarea de față ne propunem să analizăm un tip de compuse românești care în epoca veche au denumit atribute ale divinității. Este vorba despre compuse de tipul: *întrutotputernic*, *întrutotșiitoriu*. Intenția noastră este aceea de a stabili originea, frecvența și viabilitatea acestui tip de compuse, de la primele texte în care au fost înregistrate pînă în epoca modernă.

2. Din punct de vedere structural, este vorba despre cuvinte alcătuite din *prepoziție (întru) + adjectiv nehotărît (tot) + adjectiv*. Topica elementelor constituente, inversă în raport cu ordinea obișnuită în care aceleași părți de vorbire pot intra în alcătuirea unui grup sintactic, constituie un indiciu important pe de o parte al compunerii și, pe de altă parte, al apariției acestor cuvinte ca urmare a

imitării unui tipar străin. Prin urmare, din punct de vedere etimologic, toate compusele de acest tip constituie calcuri lingvistice. Apăruți ca urmare a unei influențe culturale externe, acești termeni sînt în același timp livrești, neîntîlnindu-se în varianta populară a limbii române.

2.1. Cele mai multe ocurențe ale compuselor care conțin secvența *întrutot* se înregistrează în secolul al XVII-lea, la Varlaam, la Dosoftei sau, ceva mai tîrziu, la Antim Ivireanul. În paralel, cu același sens și determinate uneori de aceleași modele, au circulat compuse cu prepoziția *a* în poziție inițială (v. *atotputernic*), mult mai frecvente decît acelea cu *întru*. Ambele tipuri de compuse apar încă din veacul al XVI-lea. Dacă cele care conțin elementul *atot* se constituie de la început în atribute ale divinității, singura atestare din această perioadă a unui termen compus cu prepoziția *întru* îi caracterizează pe cei care se supun poruncilor divine. Este vorba despre compusul *întru-tot-cinstit*, înregistrat în *Apostolul* coresian în următorul context: „Ca șerbii lu Dumnezeu *întru-tot-cinstiții*, frații vă iubiți, de Dumnezeu vă teameți, împărații cinstiți” (CORESI, *Lucrul apostolesc*, 165). Comparînd fragmentul citat cu textul slavon corespunzător, aflat în ms. sl. 21 de la BAR din București (ТАКО РАВИ БЖИИ ВЪСАЧЪТЪТЕ БРАТСТВО ВЪЗЛЮБИТЕ, БА БОНТЕСА. ЦРЪ ЧЪТЪТЕ (ms. sl. 21, f. 71^v), rezultă că *întrutotcinstit* calchiază sl. *visečūtētī*, fapt confirmat și de ms. sl. 435, unde, la f. 34^f, întîlnim același compus slavon.

2.2. În scrierile din secolul următor compusele care conțin prepoziția *întru* denumesc, asemenea celor cu *atot*, atribute / caracteristici ale ființei divine, secvența *întutot* constituindu-se într-o altă modalitate de lexicalizare a compuselor slavone care conțineau în poziție inițială adjectivul pronominal *vise*. Mai precis, compusele cu *atot* încep să fie concurate de cele cu *întrutot*, fapt neconsemnat pînă în prezent în lucrările lexicografice. În DA, s.v. *întru*, sînt înregistrate cîteva atestări pentru locuțiunea adverbială *întru tot*, *întru toate*, fără a se observa că, în unele cazuri, aceasta face corp comun cu termenul imediat următor.

2.3. Una dintre scrierile în care apar compuse cu *întrutot* este *Cheia înțelesului*, tipărită de mitropolitul Varlaam la București în 1678. Izvorul care a stat la baza traducerii este lucrarea în limba slavonă Ключъ раздѣленъ, alcătuită de ucraineanul Ioannykij Haleatvskij. În textul citat nu am întîlnit nicio ocurență a lui *atotputernic*. Cu același sens apare însă compusul *întru-tot-puternic* înregistrat în mai multe contexte:

„Aicea, omul acela să înțeleage *întru-tot-putearnecul* Dumnezeu” (CHEIA ÎN. 28^f); cf. în sl.: ТЪТЪ ЧЪКОМЪ НАЗЫВАЕТСЯ БГЪ ВСЕМОГЪИИ (HALEATOVSKIJ, 29^f);

„Dară ce au făcut *întru-tot-putearnecul* Dumnezeu?” (CHEIA ÎN. 28^f) cf. în sl.: ЦОЖЪ ОУЧЫНИЛЪ БГЪ ВСЕМОГЪИИ (HALEATOVSKIJ, 29^v);

„Și, luînd de mînă pre Sfîntul Ioan, îl ducea la împăratul ceresc, carele iaste *întru-tot-putearnicul* Dumnezeu” (CHEIA ÎN. 36^v); cf. în sl.: ИЗЪВЪШИ ЗА РЪКЪ СЪГО ІВАННА ПРОВАДИЛА ДО ЦРЪ НЪСНОГО, БГЪ ВСЕМОГЪОГЪ (HALEATOVSKIJ, p. 38^v).

Comparînd traducerea românească cu lucrarea lui Haleatvskij am constatat că, de fiecare dată, compusul rom. *întru-tot-puternic* reproduce sl. *všemogučij*. În același text am consemnat formele *atoatefiitoriu* și *întru-tot-fiitoriu*, ambele

calchiind sl. *visedrūžitelī*, după cum rezultă din cercetarea în paralel a pasajelor corespunzătoare:

„După aceea, voi arăta tămăduirile (leacurile) ochilor celor sufletești și celor trupești și aceea voi face cu ajutorul lui Dumnezeu *a-toate-țiitoriul*” (61^v); cf. în sl.: *потым покажѣ лѣкарства на вчи телесныи и душевныи, а тоє оучиню за помочѣ Гда Вседержителя* (HALEATOVSKIJ, p. 66^f);

„Doamne *întru-tot-țiitoriule*, Dumnezeul lui Israil, ascultă rugăciunile izrailteanilor celor morți” (CHEIA ÎN. 3^f); cf. în sl.: *Гди Вседержителю Бже Иилевъ оуслыши мѣтвѣ оумершихъ Иилевъ* (HALEATOVSKIJ, f.3^f).

2.4. Tot la Varlaam, de această dată în *Cazanie*, apar compusele: *întru-tot-blînd* ‘foarte bun’, calchiat după sl. *viseblāzenū*: „Și să him ca porumbii, *întru-tot-blîndzi* și fără de mînie” (VARLAAM, C. 56^v); *întru-tot-bun* ‘foarte bun’, după sl. *viseblagū*: „Cînd vru milostivul și *întru-tot-bunul* Dumnedzău de să pogorî din ceriu pre pămînt, ca să izbăvască rodul omenesc din robia diavolului și din munca iadului, atunci Domnul Hristos începu a învăța oamenii pre lume cum cei buni și direpți vor hi încununați” (VARLAAM, C. 357^v); *întru-tot-milostiv* ‘extrem de milos, plin de compasiune’, după sl. *vīsemilosrūdū* ‘valde misericors’¹: „Pentru-aceea *întru-tot-milostivul* și dreptul giudeț Dumnedzău plăti amînduror cum să cade cîte unuia căruiași diînși” (VARLAAM, C. 7^f).

2.5. Termeni asemănători se întîlnesc în scrierile lui Dosoftei: *întru-tot-lăudat* ‘foarte lăudat, elogiat’, care putea fi calchiat atît după sl. *vīsepētū* ‘valde laudatus’², cît și după *vīsehvalinū* ‘valde laudandus’³: „Hristos, adevăratul Dumnezăul nostru, pentru rugăciunile Preacuratei Maicii Sale, ale sfinților, măriților și *întru-tot-lăudașilor* Apostoli și ale tuturor sfinților, să ne miluiască și să ne mîntuiască pre noi” (DOSOFTEI, L, 281); „Svînta mucenița și *întutotlăudată* Eufimia” (DOSOFTEI, VS, 19 ap. DA); *întru-tot-înțelept* ‘foarte înțelept’, după sl. *vīsemŌdrinū* ‘sapientissimus’⁴: „să creadză în adevăratul Dumnădzău, carele cu a sa *întru-tot-înșăleaptă* promișlenie au purtat grijea și ni s-au tîmplat de curabie necătură ca aceasta să ne despărțim unii de-alalți” (DOSOFTEI, VS, 154^f); *întrutotcîntată*, după sl. *vīsepētū*: „Deci petrecu toată noaptea veselindu-să, cîntînd pohvalenii *întru-tot-cîntatei* lui Dumnădzău Maice” (DOSOFTEI, VS, 195^f). Dintre compusele deja menționate, consemnăm prezența la Dosoftei a lui *întrutotbun*: „*Întru-tot-bunul* Dumnedzău și iubitoriu de om Domnul nostru” (DOSOFTEI, VS, 112^f). Prin analogie cu aceste compuse putea apărea *întru-tot-cuvios*: „Și întîi ei plecară capetele de-i tăiară, de-acia și *întru-tot-cuviosul* Mihail” (DOSOFTEI, VS, 39^v).

2.6. Compusele cu *întru* nu apar doar în scrieri moldovenești. Astfel, în *Noul Testament de la Bălgrad* am consemnat termenul *întru-tot-credincios*

¹ Miklosich, s.v.

² Miklosich, s.v.

³ Miklosich, s.v.

⁴ Miklosich, s.v.

‘preacredincios’, calchiat după sl. *vīsevērīnū* ‘fidelis’⁵: „1. Așa să socotească de noi omul, ca de slugile lui Hristos și împărțitori tainelor lui Dumnezeu. 2. Iară aceasta să cuvine să fie împărțitori, ca să să afle *întru-tot-credincios*” (N.TEST. 1648, 226^v).

2.7. În secolul al XVIII-lea, la Antim Ivireanul, se înregistrează forme ca: *întrutotputernic*: „Deci păcatul din slăbiciune iaste împotriva lui Dumnezeu Tatăl, căci că Tatăl să chiamă *întru-tot-puternic*” (ANTIM, O, 114^v); *întru-tot-curat*, după sl. *vīsečistū* ‘purus’⁶: ‘Și nu știu de ce mă voiu minuna întâi? De zemislirea cea fără de sămînță, au căci prin nașterea aceasta mai mult s-au slăvit fecioria? Și nu iaste minune de au născut și au rămas Fecioara curată, că au născut pre cela ce iaste începutul fecioriei și *întru-tot-curat*’ (ANTIM, O, 182^v).

*

3. Din exemplele prezentate se poate observa că, spre deosebire de compusele cu secvența *atot*, care apar consemnate cu predilecție pentru denumirea caracteristicilor lui Dumnezeu, cele cu *întrutot* tind să aibă o întrebuițare cvasigenerală. Forma analogică *întru-tot-îmbunătățată*, atestată la Antim Ivireanul, caracterizează capacitatea de exprimare a unei ființe umane: „Că ce tărie are ticăloasa mea limbă, a lăuda și a cinsti cu vrednicie pre una ca aceasta, carea iaste aleasă și *întru-tot-îmbunătățată* mai nainte decît toată zidirea, după cum zice la Cîntarea cîntărilor?” (ANTIM, O, 37^t).

În același mod puteau apărea alte două compuse, atestate în *Mineiul* tipărit în 1776 la Rîmnic de episcopul Chesarie. Este vorba despre *întru-tot-înduratul* (*Mineiul*, D, 69¹/1, ap. DA) și *întru-tot-copt*, primul caracterizîndu-l pe Dumnezeu, celălalt, aparînd în contextul: „Strugurul cel *întru-tot-copt*” (*Mineiul*, D, 198²/1, ap. DA).

Spre sfîrșitul acestui secol, la Petru Maior, se înregistrează forma *întru-tot-învățat*, cu referire la Samuil Micu Klein: „Această price între papa Stefan și Cyprian, de voești a o ști desăvîrșit, o vei afla pe larg în istoria lui Fleury frîncul, carea acum pe romănie, o-au întors *întru-tot-învățatul* Samoil Clain” (MAIOR, S. I. 10).

*

4. Înregistrate sporadic în secolul al XVIII-lea, compusele cu *întrutot* cedează locul în secolul următor celor cu *atot*. Astfel, în secolul al XIX-lea nu am înregistrat decît două forme cu *întrutot*, una la Anton Pann⁷, unde apare compusul *întru-tot-puternic*, și alta la A. Fătu⁸, la care a fost atestată forma analogică *întru-tot-supusă*: „Jurăm pe mai marii cerești și *întru-tot-puternici* / nemuritori zei vecinici” (Anton Pann, E. IV (1837) p, 90; „A Înălțimei Voastre / credincioasă și *întru-tot-/supusă slugă* (FĂTU, D).

⁵ Miklosich, s.v.

⁶ Miklosich, s.v.

⁷ Anton Pann, *Noul Erotocrit, compus în versuri*. Tomul I–V. Sibiu, Klozius, 1837.

⁸ Dr. A. Fătu, *Descrierea și întrebuițarea apei simple și a apelor minerale din Moldova*. Compusă de... Iași, Tipografia Româno-Franceză, 1851.

4.1. Pentru oricare dintre perioadele cercetate, mult mai frecvent întâlnite sînt compusele cu *atot*. Într-o comunicare intitulată *Considérations sur les mots composés avec atot, dès les premières traductions roumaines jusqu'à l'époque moderne*⁹, am constatat că primele compuse de acest tip apar în traduceri din secolul al XVI-lea, mai precis în unele texte coresiene, în *Psaltirea scheiană* și în *Palia de la Orăștie*, adică în scrieri puse în literatura de specialitate în legătură cu originale slavone, latinești sau maghiare. Am ajuns la concluzia că în secolul al XVI-lea circulau trei termeni care caracterizau ființa divină: *atotțitoriu*, *atotputernic* și *întotsilnic* întâlniți și în variantele *totțitoriu*, *totputernic* și *totsilnic*. *Atotputernic*, prezent în *Molivenicul coresian*, în *Cazania II* și în *Palia de la Orăștie* este un calc cu etimologie multiplă: slavonă (*všesilnyj*), latină (*omnipotens*) și maghiară (*mindenhato*). Compusul *întotsilnic* și varianta sa, *totsilnic*, atestate în simbolul atanasian, reprodus parțial la sfîrșitul *Psaltirii scheiene*, constituie un produs al influenței latinești, reprezentînd o altă modalitate de calchiere a lui *omnipotens*. În sfîrșit, *atotțitoriu* și *totțitoriu*, atestate în crezul niceeano-constantinopolitan din *Molivenicul românesc*¹⁰ (*atotțitoriu*) și în *Cazania II* coresiană se explică prin calc după sl. *všedrūžitelī*.

*

5. 1. Ce au în comun acești termeni? În primul rînd, toți au apărut prin compunere după un tipar străin, mai precis sînt calcuri lingvistice. În al doilea rînd, majoritatea exprimă caracteristici ale divinității. Adjectivul nehotărît *tot*, plasat uneori în poziție mediană alteori în poziție inițială, marchează sensul superlativ absolut al adjectivului plasat în poziție finală în fiecare structură.

5.2. Atît în slavonă, cît și în latină, principalele surse din care au putut fi preluate modelele supuse calchierii, este vorba despre structuri alcătuite din doi termeni. Primul dintre aceștia apare invariabil în structura multor adjective cărora le conferă gradul superlativ absolut. Identitatea tiparului în aceste limbi nu este întîmplătoare, acesta fiind preluat din greacă. În acest sens, compusele *všedrūžitelī* și *omnipotens* reprezintă calcuri lingvistice după termenul grecesc *παντοκράτωρ*.

5.3. Din exemplele analizate a rezultat că în română aceste compuse pot conține un element de compunere suplimentar, respectiv prepozițiile *a* și *întru*, plasate în poziție inițială. Acestea nu poate fi explicate prin niciuna dintre limbile citate anterior, în care am văzut că este vorba de un tipar alcătuit din doi termeni. Prin urmare, prezența lui *a* și a lui *întru* ar putea avea o explicație internă. Prepoziția *a* putea fi influențată de construcțiile românești de tipul *stăpîn / apărător a toată*

⁹ Comunicarea a fost susținută la Al XXVI-lea Congres de Lingvistică romanică, Valencia, 5-11 septembrie 2010 și va fi publicată în Actele Congresului.

¹⁰ Text anexat de Coresi *Cazaniei I*, numită și *Tîlcul evangheliilor* cu care lucrările de specialitate consideră că formează corp comun. Vezi *Coresi, Tîlcul evangheliilor și Molivenic românesc*. Ediție critică de Vladimir Drimba. Cu un studiu introductiv de Ion Gheție. Editura Academiei Române, București, 1998, p.15.

lumea, a tot ceea ce există, în care genitivul adjectivului pronominal este construit analitic¹¹.

5.4. Apărută ca urmare a adaptării unui tipar străin la sintaxa românească, secvența *atot* exprimă, în același timp, ca și în limbile imitate, superlativul adjectivului pe care îl precede. Accentul cade, așadar, în egală măsură, pe posesie, marcată prin prepoziția *a*, și pe sensul superlativ, conferit de adjectivul nehotărît *tot*. În schimb, compusele fără prepoziție, deși sînt fidele tiparului străin sub aspect formal, ignoră primul aspect menționat.

5.5. Se pune întrebarea dacă marcarea posesiei este specific românească, fiind influențată de construcțiile amintite anterior, sau ar putea avea o justificare etimologică. Autorii dicționarului etimologic bulgar, apărut la Sofia în 1971, constată că în gr. *παντοκράτωρ*, după care a fost calchiat sl. *všedružitelj*, prima parte a compusului, *παντο*, reprezintă forma de genitiv, genul neutru *παντός*, a pronumelui nehotărît *πας* și *παν*¹². Însă, în slavonă adjectivul pronominal *vše* apare în forma de neutru, cazul nominativ. Cît privește limba latină, Ernout și Meillet¹³ explică apariția lui *omnipotens* prin gr. *πανκράτωρ*, în care se poate observa că pronumele nehotărît *παν* apare în forma de nominativ.

Care este, prin urmare, termenul grecesc care putea influența apariția termenilor slavon și latinesc? În *Dictionnaire grec-français*, elaborat de M. A. Bailly și apărut la Paris în 1894, nu este consemnat decît *παντοκράτωρ*, alături de o serie de alte compuse în care pronumele nehotărît din prima parte apare la genitiv.

5.6. Am putea avea a face, prin urmare, cu o refacere indirectă și în același timp inconștientă a tiparului grecesc, determinată de presiunea analogică a construcțiilor sintactice românești amintite. Oricare ar fi explicația, numărul compuselor care conțin prepoziția *a* este net superior față de acela al variantelor fără prepoziție.

6. Înlocuirea temporară a prepoziției *a* cu prepoziția *întru* a putut fi posibilă ca urmare a influenței exercitate de locuțiunea adverbială *întru tot*, *întru toate*, care are sensul ‘complet, absolut, în toate privințele’. Astfel, compusele cu *întrutot* puteau fi simțite ca exprimînd mai accentuat decît cele cu *atot* sensul superlativ al atributelor divinității. Altfel spus, calchiera compuselor slavone care conțineau adjectivul pronominal *vše* cu ajutorul lui *întrutot* ar putea fi interpretată ca un exercițiu de traducere sau de încercare de lexicalizare a unui nou tip de compuse, venită din partea unor personalități ale momentului, ca mitropoliții Varlaam, Dosoftei sau Antim Ivireanul, a căror contribuție creatoare la dezvoltarea limbii române literare este recunoscută.

6.1. Existența mai multor posibilități pentru exprimarea aceluiași concept a condus la o încercare de specializare semantică, adjectivele cu *atot* caracterizîndu-l pe Dumnezeu, iar cele cu *întrutot* ajungînd să aibă o întrebuintare mai largă.

¹¹ Cf. DA, care consideră că *atot* constituie dativul adjectivului *tot*.

¹² Vezi Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев, *Български етимологичен речник*. Том I: А – З. София, 1971, s.v. *все*-.

¹³ Vezi A. Ernout et A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. Quatrième édition, tome I (A -MET), Paris, 1959, s.v. *omnis*, -e.

7. Compunerea cu ajutorul prepoziției *întru* constituie, așadar, un experiment ca și aceea cu prepoziția *în*, atestată în compuse ca *în-tot-silnic* (PS, 266^f), *în-tot-puternic* (Octoih, 37^r) sau cea cu prepoziția *de*, prezentă în compusul *de-toate-știutoriu* (CC², 202). Niciuna dintre aceste modalități de lexicalizare a atributelor divinității nu a reușit să-și mențină poziția în vocabularul actual, în care mai apar doar compuse cu *atot*. Dacă în epoca veche acestea se explicau numai izolat prin tipar latinesc, după 1780, ele nu mai pot fi altfel interpretate. Dintre termenii calchiați după slavonă, doar *atotștiutoriu* a rămas în vocabularul contemporan, fiind propriu limbajului bisericesc, în care continuă să apară în varianta *atotșinător*. Alte atribute ale divinității, ca *atotputernic*, *atotștiutor*, au rezistat în lexicul românesc grație suportului acordat de modele identificate în limbile latino-romanice.

Bibliografie, izvoare, sigle

- Coresi, *Lucrul apostolesc*, Brașov, c.1563
- Coresi, *Tîlcul evangheliilor și Molitvenic românesc*; ed. Vladimir Drimba, București, 1998.
- Ernout, A., Meillet, A. *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. Quatrième édition, Tome I (A – MET), Paris, 1959
- Георгиев, Вл., Гълъбов, Ив., Заимов, Й., Илчев, Ст.: *Български етимологичен речник*. Том I: А – З. София, 1971
- M. A. Bailly, *Dictionnaire grec-français*, Paris, 1894
- Octoih*, Brașov, 1596 – 1610 (ms. rom. 2872 aflat la Biblioteca Județeană din Brașov).
- ANTIM, O = Antim Ivireanul, *Opere*. Ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel. București, 1972
- Anton Pann, E. = *Noul Erotocrit, compus în versuri*. Tomul I–V. Sibiu, Klozius, 1837
- MAIOR, S. I. = P. Maior, *Scrieri*, vol. I.; ed. Florea Fugariu, București, 1976
- CC² = *Diaconul Coresi, Carte cu învățătură (1581)*; ed. Sextil Pușcariu, Alexie Procopovici. Vol. I: *Textul*. București, 1914
- CHEIA ÎN. = Varlaam, *Cheia înțeleșului*, București, 1678; ed. Rodica Popescu, București, 2000
- DA = *Dicționarul limbii române*. Sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Tomul I. Partea I: A–B. Tomul II. Partea I: F–I. București, 1913, 1934
- DOSOFTEI, L = Dosoftei. *Dumnezeiasca liturghie*. 1679; ed. N. A. Ursu, Iași, 1980
- DOSOFTEI, VS = Dosoftei, *Vieța și petrecerea sfinților*, Iași 1682 – 1686
- FĂTU, D = Dr. A. Fătu, *Descrierea și întrebuințarea apei simple și a apelor minerale din Moldova*. Iași, 1851
- HALEATOVSKIJ = Ioannikij Haleatovskij, *Ключь раздмѣнїя*, Lvov, 1665
- Miklosich = Franz von Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Emendatum auctum*. Wien, 1865

N.TEST. 1648 = *Noul Testament sau împăcarea cu legea cea noao a lui Is. Hs. Domnului nostru*, Bălgrad, 1648

PS = *Psaltirea scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*; ed. I.-A. Candrea, București, 1916

VARLAAM, C. = Varlaam, *Carte românească de învățătură*, Iași, 1643; ed. J. Byck, București, 1943